

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՑՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԽԱԶԻԿ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Խորհրդային Միության կազմալուծումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը հետխորհրդային նորանկախ երկրներից շատերի նման սկսեց քաղաքական համակարգի ժողովրդավարացման, քաղաքական նոր իրողություններին համապատասխան պետական շինարարության ու ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների գործընթացը, որը ՀՀ-ում այսօր էլ դեռ շարունակվում է: Այդ առումով կարող ենք փաստել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում ժողովրդավարությունը դեռևս իր կայացման ու կայունացման փուլում է: Միաժամանակ պետք է նշել, որ մեր հանրապետությունում այդ գործընթացն արագ ու արդյունավետ վերջնակետի հասցնելու գործում կարևոր դերակատարում կարող են ունենալ երկխոսության պրակտիկայի ներդրումն ու քաղաքական երկխոսության մշակույթի ձևավորումը: Այդ իսկ պատճառով էլ ժողովրդավարության անցման համատեքստում քաղաքական երկխոսության հիմնախնդրի ուսումնասիրումը գիտագործնական հույժ կարևոր նշանակություն ունի:

Քաղաքագիտության շրջանակներում ժողովրդավարության անցումների թեմատիկային նվիրված հսկայածավալ հետազոտություններ են իրականացվել, սակայն այդ գործընթացում քաղաքական երկխոսության դերի բացահայտմանը քչերն են անդրադարձել¹: Այդ առումով հատկապես արժեքավոր են Ա. Պշտրսկու դիտարկումները: Ուսումնասիրելով Լատինական Ամերիկայում ու Արևելյան Եվրոպայում բռնկված «ժողովրդավարական տենդի» տարածման պատճառներն ու գործոնները՝ նա պնդում է, որ հատկապես կայուն են այն ժողովրդավարությունները, որոնք կարողանում են բնական ճանապարհով, առանց բռնության ու հարկադրանքի ապահովել քաղաքական բոլոր ուժերի համաձայնությունը²: Իսկ որպեսզի համաձայնությունը կայանա, ժողովրդավարությունը պետք է կառուցի սոցիալ-քաղաքական ինստիտուտների այն-

¹ Տե՛ս **Խ. Գալստյան**, Քաղաքական երկխոսության հաղորդակցման առանձնահատկությունները // Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն, Եր., 2015, № 1, էջ 35-48:

² Տե՛ս **Ա. Պշտրսկու**. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М., 2000, էջ 11:

պիսի համակարգ, որտեղ բոլոր քաղաքական ուժերը արդար մրցակցության պայմաններում «ընտրողների ուղեղները նվաճելու» հավասար հնարավորություններ կստանան³: Մակայն միաժամանակ, նշում է. «Յուրաքանչյուր ավտորիտար կառավարումից ժողովրդավարականին անցնելու առանցքային պահը շեմի հաղթահարումն է, որից հետո ոչ ոք չի կարող միջամտել ու հետ շրջել սահմանված կանոնները պահպանող գործընթացը»⁴: Ըստ քաղաքագետի՝ ժողովրդավարական պետության ճանապարհին ամենավճռորոշ քայլը իշխանության փոխանցումն է մարդկանց խմբից սահմանված կանոններին:

Ա. Պշտոսկու մատնանշած «շեմի հաղթահարումն» ու «սահմանված կանոններին» իշխանության փոխանցումը հնարավոր է ժողովրդավարության համախմբման պարագայում, որը շատ հետազոտողներ համարում են ժողովրդավարական անցման վերջնական փուլը: Անցման հարացույցը ընդհանրապես ենթադրում է, որ ժողովրդավարական անցումները բազմափուլ գործընթաց են, որոնք կարող են տեղի ունենալ ինչպես գծային⁵, այնպես էլ ոչ գծային զարգացման ճանապարհով, ժողովրդավարական ալիքների⁶ տեսքով և այլն:

Ժողովրդավարական անցման գծային մոդելի հիմնական՝ ունիվերսալիզմի, գլոբալիզացիայի, փուլայնության, զարգացման գծային վեկտորների կիրառման սկզբունքների համաձայն՝ ժողովրդավարական քաղաքական համակարգին անցումը ենթադրում է միասնական, տիպական փուլեր, որոնք ընդգրկում են ավտորիտարիզմի էրոզիայի և քայքայման, վարչակարգի ազատականացման, ինստիտուցիոնալ ժողովրդավարության, ոչ համախմբված ժողովրդավարության և ժողովրդավարության համախմբման փուլերը⁷: Ինչպես նշում է Ա. Մելվիլը, ժամանակակից քաղաքական փոխակերպումների՝ որպես միասնական գծային վեկտորի ընկալումը որոշակի առումով կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստի ձևափոխված հակակոմունիստական տարբերակն էր, համաձայն որի՝ բոլոր երկրները վաղ թե ուշ կհանգեն ազատական ժողովրդավարության հաղթարշավին⁸:

Ս. Հանտինգտոնի ժողովրդավարական ալիքների տեսությունը նույնպես գծային կարելի է համարել, քանի որ հեղինակը, ժողովրդավարության տարածումն աշխարհում նկարագրելով ալիքների տեսքով, միաժամանակ ընդունում է այդ գործընթացի աճման կարգով ընթանալու դինամիկան: Բացի դրանից, ինչպես նշում է Լ. Սմորգունովը, «եր-

³ Տե՛ս նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղում, էջ 33:

⁵ Տե՛ս **Мельвил А.** Демократические транзиты // "Политология: Лексикон". М., 2007, էջ 123:

⁶ Տե՛ս **Хантингтон С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века. М., 2003:

⁷ Տե՛ս **Бродовская Е., Королев П.** Демократический транзит на постсоветском пространстве: подходы к определению, модели, этапы // "Известия ТГУ". Гуманитарные науки. Тула, 2013, 2, էջ 10-16:

⁸ Տե՛ս **Мельвил А.**, նշվ. աշխ., էջ 123:

րորդ ալիքի» համատեքստում ժողովրդավարական անցումը բնորոշվում է որպես գլոբալ գործընթաց, որն իր հերթին նշանակում է, որ ժողովրդավարական անցման վրա ազդում են ոչ միայն ազգային, պատմական, տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային նախադրյալները, այլ նաև միջազգային գործոնները⁹: Հանտինգտոնը ժողովրդավարացման ալիքը սահմանում է որպես որոշակի ժամանակահատվածում ոչ ժողովրդավարականից ժողովրդավարականին անցման գործընթաց, որի դեպքում ժողովրդավարության անցնող պետությունների քանակը էականապես գերակշռում է հակառակ ուղղությամբ ընթացողների քանակին¹⁰: Այսպես, ըստ Ս. Հանտինգտոնի, ժողովրդավարացման առաջին ալիքի արմատները գալիս են ամերիկյան և ֆրանսիական հեղափոխություններից, սակայն իրական ազգային ժողովրդավարական ինստիտուտների ձևավորումը նա համարում է XIX դարին բնորոշ ֆենոմեն: Այդ առումով ժողովրդավարացման առաջին ալիքը սկիզբ է առնում 1820 թ.-ից և տևում է մինչև 1922-1942 թթ., երբ եվրոպական մի շարք երկրներում, մասնավորապես՝ Իտալիայում, հաստատվում են ամբողջատիրական կարգեր, շատ երկրներ ժողովրդավարական զարգացման տեսանկյունից տեղատվություն են ապրում կամ հետընթաց արձանագրում¹¹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկիզբ է դնում ժողովրդավարացման երկրորդ ալիքին, որը տևում է 1943-1962 թթ., իսկ հետընթացը՝ 1958-1962 թթ.: Այդ ժամանակահատվածում հատկապես Լատինական Ամերիկայում, Ասիական տարածաշրջանում, Միջերկրածովյան ավազանի երկրներում և Աֆրիկայում նկատվող ժողովրդավարական բարեփոխումները կտրուկ անկում են ապրում, որի հետեվանքով այդ երկրների զգալի մասում նորից հաստատվում են ավտորիտար վարչակարգեր: Ինչպես նշում է Ս. Հանտինգտոնը, 1960-ականների սկզբներին ժողովրդավարացման երկրորդ ալիքը սպառել էր իրեն, իսկ վարչակարգերի անցումով պայմանավորված՝ քաղաքական զարգացումները ստացել էին հստակ ընդգծված ավտորիտար բնույթ¹²: Ուստի, ժողովրդավարությունից նահանջը տպավորիչ արդյունքներ էր արձանագրել, իսկ 1975 թ. դրությամբ շուրջ 38 երկրներում տեղի էին ունեցել պետական հեղաշրջումներ¹³:

Ժողովրդավարացման երրորդ ալիքն ավելի լայն աշխարհագրություն է ընդգրկում: Այն սկիզբ է առնում Հունաստանում (1974 թ.), Պորտուգալիայում (1975 թ.), Բսպանիայում (1977 թ.) ռազմականացված ավտորիտար վարչակարգերի տապալումից, տարածվում է Լատինական Ամերիկայով, Ասիական տարածաշրջանով, այնուհետև ձևագնդի նման գլորվում Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպա՝ ընդգրկելով նաև

⁹ Տե՛ս Կանտինգտոն Ս., նշվ. աշխ., էջ 26:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 27:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 30:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 31:

նախկին Խորհրդային Միության երկրները: Ժողովրդավարացման ալիքի նման լայն ծավալները Հանտինգտոնը բացատրում է մի շարք հանգամանքներով: Նախևառաջ, ըստ հեղինակի, այդ գործընթացում որոշակի դերակատարում ունի ավտորիտար ռեժիմների ապալեզիտիմացումը, երբ տվյալ հասարակության առջև ծառայած հիմնական խնդիրները երկար ժամանակ լուծումներ չեն ստանում, ինչն ուղեկցվում է տնտեսության ոլորտում կամ էլ ռազմական ձեռնարկումներում անհաջողությունների շղթայով: Երրորդ ալիքի տարածման վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել նաև XX դարի 60-ականների գլոբալ տնտեսական աճի տեմպերը, երբ աշխարհի շատ երկրներում նկատվում են կենսամակարդակի, կրթության որակի բարձրացում ու քաղաքային միջին խավի ձևավորում: Ընդհանրապես, այս կամ այն երկրում ժողովրդավարության հաստատումը շատ հեղինակներ ուղղակիորեն կապում են տնտեսական զարգացման աստիճանի հետ¹⁴:

Երրորդ կարևոր հանգամանքը, որով պայմանավորվում է ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի լայն տարածումը, Ս. Հանտինգտոնը տեսնում է կաթոլիկ եկեղեցու գործունեության մեջ նկատվող կտրուկ փոփոխություններում, որոնք տեղ գտան 1963-1965 թթ. Վատիկանի Երկրորդ վեհաժողովում, երբ ազգային եկեղեցիները Status Quo-ի պահպաններից վերածվեցին ավտորիտարիզմի հակառակորդների՝ հանդես գալով սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումների օգտին¹⁵: Իհարկե կաթոլիկ եկեղեցու դերը ավանդաբար մեծ էր Լատինական Ամերիկայի երկրներում, Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի որոշ երկրներում (մասնավորապես՝ Լեհաստանում*), իսկ օրինակ՝ հետխորհրդային երկրների ժողովրդավարական անցման համատեքստում այն անհամեմատ թույլ էր, կամ ընդհանրապես արտահայտված չէր:

Ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի համատեքստում Հանտինգտոնը մեծ կարևորություն է տալիս նաև արտաքին դերակատարների քաղաքականության փոփոխություններին, ինչպիսիք էին, օրինակ, Եվրոպական ընդլայնման քաղաքական կուրսը, ԱՄՆ-ի կողմից մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության տարածման քարոզչությունը, ինչպես նաև Մ. Գորբաչովի հռչակած վերակառուցման և հրապարակայնության քաղաքականությունը: Եվ վերջապես, ըստ Հանտինգտոնի, ոչ պակաս կարևոր էր նաև «ձնագնդի» էֆեկտը, որն էլ ավելի էր ուժեղանում միջազգային հաղորդակցության համապատասխան միջոցների ակտիվ կիրառմամբ՝ շատ երկրների համար դառնալով «ոգեշնչման» օ-

¹⁴ St. u. **Downs A.** An Economic Theory of Democracy. N.Y., 1957, **Lipset S.** Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy // Empirical Democratic Theory. Chicago, 1969, **Jackman R.** On the relations of Economic Development to Democratic Performance // American Journal of Political Science, 1973, vol. 17, № 1:

¹⁵ St. u. **Хантингтон С.**, նշվ. աշխ., էջ 57:

* Հիշենք թեև ուզ այն փաստը, որ կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդ Հովհաննես Պողոս II պապը ծագումով լեհ էր, որի հեղինակությունը բավականաչափ մեծ էր ինչպես լեհական իշխանության, այնպես էլ ընդդիմության ճամբարում:

րինակ: «Ձնագնդի» էֆեկտը հատկապես վառ արտահայտվեց Արևելյան Եվրոպայում այն բանից հետո, երբ Խորհրդային Միությունը համակերպվեց Լեհաստանում 1989 թ. օգոստոսին ոչ կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցիչների իշխանության գալու փաստի հետ, որից հետո այդ վարակը տարածվեց նաև Հունգարիայում (1989 թ. սեպտեմբեր), Արևելյան Գերմանիայում (1989 թ. հոկտեմբեր), Չեխոսլովակիայում և Բուլղարիայում (1989 թ. նոյեմբեր), Ռումինիայում (1989 թ. դեկտեմբեր)¹⁶: Ըստ Հանտինգտոնի՝ ձնագնդի ավելանալը ազդում է նաև անցման արագության (ռեդուկցիա) վրա. եթե Լեհաստանում ժողովրդավարացումը տևեց տասը տարի, ապա Հունգարիայում՝ տասը ամիս, Արևելյան Գերմանիայում՝ տասը շաբաթ, Չեխոսլովակիայում՝ տասը օր, իսկ Ռումինիայում՝ տասը ժամ¹⁷:

Ժողովրդավարական անցման վերոնշյալ գործոններից յուրաքանչյուրը յուրովի ազդեցություն է ունեցել երրորդ ալիքի տարածման վրա: Որոշ երկրների համար վճռորոշ կարելի է համարել իշխանության լեգիտիմության ճգնաժամը, ումանց համար՝ տնտեսական աճի տեմպերը, մյուսների համար՝ կրոնական, եկեղեցական բարեփոխումների ազդեցությունը, վերջապես այլոց համար՝ վերը նշված այս կամ այն գործոնները կամ դրանք բոլորը միասին վերցրած: Իսկ կա՝ ավելի ընդհանրական օրինաչափություն ժողովրդավարական անցման երրորդ ալիքի երկրների համար: Պարզվում է՝ կա. Ս. Հանտինգտոնի դիպուկ բնորոշմամբ դա կոչվում է ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի համախտանիշ (սինդրոմ)¹⁸: Բանն այն է, որ, աշխարհագրական ընդգրկման աննախադեպ ծավալներով հանդերձ, ժողովրդավարացման երրորդ ալիքն աչքի ընկավ բռնության անհամեմատ փոքրածավալ դրսևորումներով: Չհաշված առանձին բացառությունները (Ռումինիա, Պորտուգալիա)՝ ժողովրդավարությունը XX դարի վերջին տարածվում էր բանակցությունների, փոխզիջումների ու համաձայնությունների, խաղաղ ցույցերի և ընտրությունների միջոցով, վիճահարույց հարցերի ոչ բռնի լուծելու տեխնոլոգիաների օգնությամբ: Հանտինգտոնի դիտարկման համաձայն՝ ժողովրդավարացման գործընթացին նպաստեցին կառավարության և ընդդիմության այն լիդերները, ովքեր համարձակություն ունեցան խախտելու Status Quo-ն, ովքեր կարողացան այսրոպեական շահերից վեր դասել ժողովրդավարության երկարաժամկետ կարիքները, այսինքն՝ չընկան սադրանքների հետևից, այլ իսկական իմաստնություն դրսևորեցին՝ ընդունելով, որ քաղաքականության մեջ ոչ ոք ճշմարտությանը հավակնելու մենիշխան իրավունքներ չունի¹⁹: Փոխզիջում, ընտրություններ, ոչ բռնություն. սրանք են,

¹⁶ Տե՛ս **Хантингтон С.**, նշվ. աշխ., էջ 117:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 118:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 179-225:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 180:

ըստ Ս. Հանտինգտոնի, ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի հիմնական համախոսանիշները: Դրանցից առնվազն երկուսը՝ փոխզիջումներն ու քաղաքական պայքարի ոչ բռնի մեթոդները, ուղղակիորեն վերաբերում են մեր ուսումնասիրության հիմնական առարկային՝ քաղաքական երկխոսության հիմնախնդրին:

Այժմ ավելի մանրամասն դիտարկենք վերոնշյալ գործոնների ազդեցությունը ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի վրա: Այո՛, ճիշտ է Հանտինգտոնը, երբ նշում է, որ երրորդ ալիքը ամեննին էլ երկարաժամկետ պարտիզանական պայքարի կամ էլ քաղաքացիական պատերազմների հետևանք չէ, և միայն որոշ բացառիկ դեպքերում է, որ այն ուղեկցվել է զինված հեղաշրջումներով, ինչպես օրինակ՝ Պորտուգալիայում և Ռումինիայում: Առավել հաճախ ժողովրդավարական անցումները, հատկապես երրորդ ալիքի համատեքստում, բացահայտ բանակցությունների կամ ծածուկ (լատենտ) համաձայնությունների արդյունք էին, ընդ որում՝ բանակցությունների նախաձեռնությամբ հանդես էին գալիս և՛ «վերնները», և՛ «ներքնները»՝ փորձելով համատեղ մշակել ժողովրդավարական անցման երկուստեք ընդունելի պայմաններ ու ժողովրդավարական նոր խաղի կանոններ:

Երկխոսության անցման օրինակ կարելի է համարել Իսպանիան, որտեղ ժողովրդավարական բարեփոխումները սկիզբ առան գեներալ Ֆրանկոյի մահից անմիջապես հետո և տևեցին շուրջ 5 տարի՝ 1976-1981թթ: Իսպանական մոդելը սկսեցին համարել քաղաքական էլիտաների միջև բանակցությունների և համաձայնությունների միջոցով լայն հասարակական համաձայնության ճանապարհով անցնում անցնելու դասական օրինակ, ինչը թույլ տվեց խուսափել վրեժխնդրության փորձերից, բռնի հակամարտություններից ու քաղաքացիական պատերազմից: Ընդ որում՝ հատկանշական է, որ ժողովրդավարական անցման նման երկխոսության ելքին մեծապես նպաստել էր նաև նախորդ փորձը, որն ընթացել էր լրիվ հակառակ ուղղությամբ: Իսպանիայի երկրորդ հանրապետության ժամանակ անցումը հանգեցրեց 1936-1939 թթ. քաղաքացիական պատերազմին, որին հաջորդեց ամբողջատիրական վարչակարգի հաստատումը: Ոչ վաղ անցյալի սխալները չկրկնելն ու բռնասիրությունից խուսափելը, ազգային միասնության ու համերաշխության ապահովումը դարձան գերակա ուղենիշներ Իսպանիայի հասարակության ժողովրդավարացման համատեքստում: Այդ գործընթացը գլխավորեց Իսպանիայի միապետ Խուան Կառլոս Առաջինը, ով գահ բարձրացավ 1975 թ. նոյեմբերի 22-ին: Նա կառավարության ղեկավարի պաշտոնում հաստատեց ֆրանկիստական քաղաքականության հետևորդ, իր պահպանողական հայացքներով հայտնի Կ. Նավարոյին, որի կառավարությունը ձգտեց պահպանել ու կատարելագործել ֆրանկիստական վարչակարգը, քան իրական բարեփոխումներ նախաձեռ-

նել²⁰: Չնայած որոշ դրական փոփոխություններին՝ խաղաղ ցույցերի ազատություն, քաղաքական միավորումներ ստեղծելու հնարավորություններ և այլն, այնուամենայնիվ կառավարության անհետևողականությունը հանգեցրեց հասարակական տրամադրությունների բնեռացման, ինչպես նաև ընդդիմադիր քաղաքական ուժերի միավորման: Արդեն 1976 թ. մարտին ընդդիմությունը կարողացավ միավորվել մեկ միասնական բլոկում՝ ձևավորելով հակաֆրանկիստական մեծ կոալիցիա: Այդ իրավիճակում Խուան Կառլոսը, ընդունելով Նավարոյի կառավարության հրաժարականը, նոր կառավարության ղեկավար հաստատեց Ա. Սուարեսին, որն ավելի կտրուկ գործողությունների անցավ: Նախ հայտարարվեց մինչև 1977 թ. ամառը նոր խորհրդարանական ընտրությունների անցկացման մասին, համաներում ստացան հարյուրավոր քաղաքական բանտարկյալներ, լեզալացվեցին մի շարք քաղաքական կուսակցություններ, հանրաքվեի դրվեց քաղաքական բարեփոխումների մասին օրինագիծը և այլն:

«Հիմնադիր» ընտրություններն Իսպանիայում տեղի ունեցան 1977 թ. հունիսի 15-ին, որի արդյունքում խորհրդարանում հայտնվեցին իսպանական քաղաքական դաշտի գրեթե բոլոր նշանակալի քաղաքական ուժերը: Ժողովրդավարական անցման վերջնական փուլը խորհրդարանական ընտրություններից հետո իշխանության և ընդդիմության միջև բանակցություններն էին, որոնք հայտնի են «Մոնկլոայի պակտեր» անվանմամբ:

1977 թ. հոկտեմբերի 8-9-ը իսպանական կառավարության նստավայր Մոնկլոայում կազմակերպվեց մեծ կլոր սեղան-քննարկում, որին մասնակցեցին հիմնական բոլոր քաղաքական ուժերի և արհմիությունների ներկայացուցիչները, որոնցից կարևորագույններն իրենց ստորագրությունները դրեցին ամփոփիչ փաստաթղթի տակ, որով տնտեսական ոլորտում աջ և ձախ ուժերի միջև կնքվեց յուրատեսակ համաձայնագիր. ձախերը համաձայնվում էին, որ աշխատանքից ազատվելու ընթացակարգերը հեշտացվեն, աշխատավարձի անհարկի բարձրացումները սահմանափակվեն, իսկ աջերը պետք է կյանքի կոչեին հարկային բարեփոխումները, ավելացնեին պետության սոցիալական ապահովության գործառույթներն ու պահպանեին արհմիությունների իրավունքներն ու ազատությունները²¹:

«Մոնկլոայի պակտերի» քաղաքական մասը ենթադրում էր ԶԼՄ-ների գործունեության նկատմամբ խորհրդարանական վերահսկողության իրականացում, քրեական և ռազմական ոլորտների օրենսդրության մեղմացում, հանրահավաքների ազատություն, հասարակական կարգի պահպանման նոր օրենսդրության ընդունում և այլն: Դրանք

²⁰ St' u «История Испании: мирный переход к демократии (1975-1982)» [http://www.family-history.ru/material/history/spainhistory/spainhistory_21.html].

²¹ St' u «Пакты Монклоа» [http://www.slovarnik.ru/html_tsot/p/pakt3-monkloa.html]

նույնպես յուրատեսակ փոխզիջումներ էին, որոնք ապահովեցին իսպանական հասարակական-քաղաքական ուժերի քաղաքակիրթ համագոյակցությունն ու նպաստեցին Իսպանիայում արևմտյան տիպի ներկայացուցչական ժողովրդավարության հաստատմանը:

Ժողովրդավարացման լեհական փորձը նույնպես կարելի է երկխոսությամբ համարել, թեև լեհերը դրան հասան ոչ միանգամից. գործող կոմունիստական վարչակարգի դեմ առաջին կազմակերպված ընդվզումները սկսվեցին 1980-ականների սկզբներին: Լեիս Վալենսայի գլխավորությամբ ձևավորված «Համերաշխություն» շարժումը դարձավ ոչ միայն աշխատավորների սոցիալ-տնտեսական շահերի պաշտպանության ինստիտուցիոնալ հարթակ, այլև վերածվեց հզոր հասարակական-քաղաքական կառույցի: Այդուհանդերձ իշխանությունները կարողացան դիմադրության առաջին փուլում ճնշել շարժումը. 1981 թ. դեկտեմբերի 13-ին Լեհաստանի վարչապետ գեներալ Վ. Յարուզելսկին ռազմական դրություն մտցրեց երկրում, արգելվեց «Համերաշխություն» շարժումը, ընդդիմության առաջնորդները հայտնվեցին բանտերում, ժողովրդավարացման փորձը ձախողվեց²²: Մակայն դրանով քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարել չհաջողվեց, ընդհակառակը, այն ավելի խորացավ, քանի որ իշխանություններն անկարող էին արմատական փոփոխությունների գնալ, իսկ «կեսքայլերի» քաղաքականությունն ըստ էության ավելի էր խորացնում անվստահությունն ու հիաբափությունը գործող վարչակարգի նկատմամբ: Առաջին հայացքից իշխանության միաձույլ թվացող կառույցը, այնուամենայնիվ, դիմակայության երկրորդ փուլում՝ 1980-ականների վերջին, ընտրեց իշխանություն-ընդդիմություն քաղաքական հակամարտության խաղող հանգուցալուծման ճանապարհը:

Քաղաքական ճգնաժամերի համեմատական վերլուծություն իրականացրած ռուսաստանցի հետազոտողները նշում են, որ լեհական իշխանությունները աստիճանաբար համոզվեցին, որ անհնար է իրականացնել հասարակության քաղաքական կառավարում՝ անտեսելով ընդդիմության գոյությունը, իսկ վերջինս իր հերթին դարձավ բանակցությունների լուրջ գործընկեր²³: Ընդհանրապես իշխանություն-ընդդիմություն փոխհարաբերություններում կարող է ձևավորվել թյուր պատկերացում, որ իբր ընդդիմությունն ի գորտ է բանակցությունների միջոցով հասնելու իշխանությունների ամբողջական հրաժարականին, իսկ իշխանությունը, օգտագործելով բանակցությունները, լուծել իր վերարտադրության հարցը՝ անտեսելով հասարակության մեջ հասունացած իրական խնդիրները: Քաղաքական երկխոսության լեհական փորձը ցույց տվեց, որ իշխանության և ընդդիմության միջև հնարավոր է և

²² St u «Конец системы». Варшава, 2014, էջ 3:

²³ St u Гельман В., Добронравин Н., Колоницкий Б., Травин Д. Политический кризис в России: модели выхода. СПб., 2012, էջ 11:

պետք է ծավալվի իրական քաղաքական երկխոսություն, որի ժամանակ առավել արդյունավետ է հենց ժողովրդավարական բարեփոխումների պակտային կամ մեր բնորոշմամբ՝ երկխոսությանին մոդելը:

Այսպես, Վարշավային մերձակա Մագդալենկա քաղաքում իշխանության և ընդդիմության միջև սկսվեցին առաջին քաղաքական խորհրդակցությունները: Հենց այդ հանդիպումների ընթացքում որոշվեցին ապագա բանակցությունների ժամկետները, ձևավորվեցին երեք աշխատանքային խմբեր, որոնց օրակարգային քննարկման առարկա դարձավ հիմնախնդիրների երեք համախումբ՝ քաղաքական բարեփոխումները, կառավարության սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը և արհմիութենական պլյուրալիզմի խնդիրները²⁴: Այդ հանդիպումների վերաբերյալ «Համերաշխության» լիդերներից Թ. Մագովեցկին նշում էր. «Լեհաստանում առկա է ոչ միայն տնտեսավարման ու քաղաքական ճգնաժամ, այլև հսկայական հասարակական անվստահություն: Մենք դա անպայման պետք է հաշվի առնենք: Ոչ թե հոչակագրերը, այլ փաստերը կարող են հաղթահարել այդ անվստահությունը: Այդպիսի փաստ կարող է դառնալ կլոր սեղանն ու նրա արդյունավետ աշխատանքը, սակայն առավել սկզբունքային կարող է լինել «Համերաշխության» լեզվացումը: Երկրորդ խնդիրը վերաբերում է պատմական փորձին, որը պետք է հասարակությանը ցույց տա, որ մենք գնում ենք հիմնարար վերակառուցման: Երրորդը միաժամանակությունն ու թափանցիկությունն է: Միաժամանակությունը նշանակում է, որ ընտրությունների մասին պայմանավորվածությունը ձեռք է բերվում մեկ անգամ և ընդմիջտ, իսկ թափանցիկությունը՝ այն, որ այդ պայմանագիրը մենք պետք է հասարակությանը ներկայացնենք համակողմանիորեն»²⁵:

Այսպիսով, 1989 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին հրավիրված կլոր սեղանի շրջանակներում մի քանի փուլով բանակցություններից հետո ընդունվեցին փոխզիջումային որոշումներ. հիմնվում էր նախագահի ինստիտուտը (հետագա բանակցություններում կողմերը համաձայնեցին «ձեր նախագահը, մեր վարչապետը» ձևաչափին, և Վ. Յարուզելսկին դարձավ նախագահ, իսկ վարչապետ նշանակեց ընդդիմության լիդերներից Թ. Մագովեցկուն), համաձայնություններ կայացան նոր խորհրդարանական ընտրությունների անցկացման մասին: Իշխանությունը համաձայնվեց լիովին ազատականացնել Սենատի (Վերին պալատ) ընտրությունները՝ միաժամանակ վերահսկելով Սեյմի (Ստորին պալատ) պատգամավորական տեղերի մեծամասնությունը: «Համերաշխությունն» ընդունեց խաղի կանոնները և ժողովրդի աջակցությամբ խորհրդարանական ընտրությունների ընթացքում վերցրեց առա-

²⁴ Стé u **Макаркин А.** Круглый стол: польский опыт // "Ежедневный журнал", 2012, 1 [www.ej.ru]

²⁵ "Конец системы" с. 11:

վելագույն տեղեր: «Համերաշխությունը» հեռուստատեսային և տպագիր ԶԼՄ-ներով սեփական քաղաքական դիրքորոշումներն արտահայտելու հնարավորություն ստացավ:

Իսկ արդեն 1990 թ. կայացած նախագահական ընտրություններում գեներալ Վ. Յարուզելսկին այլևս հաղթանակի հասնելու ոչ մի շանս չունեի, ուստի նույնիսկ չառաջադրեց իր թեկնածությունը: Հաղթանակ տարավ ընդդիմության առաջնորդ Լեխ Վալենսան: Այսպիսով, չնայած արմատական տրամադրված որոշ քաղաքական ուժերի և գործիչների բացասական վերաբերմունքին, այնուամենայնիվ պետք է փաստել, որ Մագդալենկայում սկսված և կլոր սեղանով ավարտված քաղաքական երկխոսության դերը ժողովրդավարության խաղաղ անցման գործում անուրանալի էր:

Լեհական օրինակը վարակիչ դարձավ նաև Հունգարիայի համար, որտեղ նույնպես իշխանություն-ընդդիմություն բանակցությունները ապահովեցին ժողովրդավարության երկխոսության անցումը: Ի տարբերություն Լեհաստանի, Հունգարիայում ուժեղ ու կազմակերպված ընդդիմադիր շարժում չկար: Ըստ որոշ հաշվարկների՝ 1989 թ. դրությամբ Հունգարիայում ընդդիմադիրի համբավ ունեցող բոլոր կազմակերպություններում ու կառույցներում միասին հաշվարկվում էր ընդամենը 15 000 մարդ²⁶: Այդ իսկ պատճառով հունգարական իշխանությունն առանձնապես լուրջ վտանգ չէր տեսնում ընդդիմադիր գործունեություն ծավալած կառույցներից, նույնիսկ հարմար թեկնածուներ էր որոնում համատեղ աշխատանքի համար: Հատուկ այդ նպատակով հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ հունգարական կոմունիստական ղեկավարությունը լիազորեց կոմկուսի կենտրոնական կոմիտեի քարտուղարներից Դ. Ֆեյտիին բանակցություններ վարել ընդդիմադիր ուժերի հետ, առանձնացնել առավել հարմար թեկնածուներ, իսկ մնացածներին համարել մարզինալ կամ ծայրահեղական և դուրս մղել քաղաքական գործընթացներից²⁷: Այդ իրավիճակում շատ ավելի ճիշտ կոդմնորոշվեցին ընդդիմադիր ուժերը՝ 1989 թ. մարտի 22-ին հիմնեցին «Ընդդիմադիր կլոր սեղանը»՝ նպատակ ունենալով համախմբել ընդդիմության ճամբարի ուժերին ու նախապատրաստվել իշխանության հետ բանակցությունների: Այդ կառույցի շուրջ միավորվեցին դաշտում գործող գրեթե բոլոր ընդդիմադիր ուժերը՝ իշխանություններին ազդակ հղելով միասնական ընդդիմության հետ երկխոսության միակ հնարավորության մասին: Այնուամենայնիվ իշխանությունները կարողացան քաղաքական բանակցությունների մասնակից դարձնել նաև այսպես կոչված «երրորդ կուսակցության» պաշտոնապես գործող հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին: Արդյուն-

²⁶ St' u **Кувалдин С.** Какой путь демократизации подходит России: польский, чешский или венгерский? // www.ru/world/vostochnoevropaevskie_revolyucii

²⁷ St' u նույն տեղը:

քը եղավ այն, որ իշխանություն-ընդդիմություն քաղաքական երկխոսությունը վերածվեց «համազգային կլոր սեղանի», որի շրջանակներում տեղի ունեցած բանակցություններում ընդունվեցին քաղաքական բարեփոխումներին վերաբերող հիմնական որոշումները, այն է՝ սահմանադրության փոփոխություն, սահմանադրական դատարանի ստեղծում, բազմակուսակցականության հաստատում ու դրա հիման վրա խորհրդարանական ընտրությունների անցկացում, պետական ապարատի և կուսակցությունների տարանջատմանը միտված օրենսդրական դաշտի փոփոխություն և այլն: Առաջին ազատ ընտրությունները նշանակվեցին 1990 թ. մարտին, որի կազմակերպչական ու ընթացակարգային հարցերը ևս դարձան «համազգային կլոր սեղանի» օրակարգային թեմաները:

Չեխոսլովակիայում նույնպես ժողովրդավարության անցումը խաղաղ բնույթ ունեցավ չնայած բազմահազարանոց ցույցերին: 1989 թ. նոյեմբերի 17-ին Պրահայում իշխանությունները ճնշեցին ուսանողական խաղաղ ցույցը, որից հետո երկրում սկսեցին ձևավորվել քաղաքացիական դիմադրության առաջին օջախները: Այդ դեպքերից ընդամենը երկու օր անց Պրահայում հիմնվեց «Քաղաքացիական ֆորում» քաղաքական շարժումը, որը գլխավորեց հայտնի այլախոհ Վ. Հավելը²⁸: Միաժամանակ Սլովակիայի մայրաքաղաք Բրատիսլավայում ձևավորվեց «Հանրությունն ընդդեմ բռնության» հասարակական շարժումը, որն առաջնորդեցին մշակութային գործիչներ Յան Բուդայն ու Միլան Կնյաժկոն²⁹: Այս երկու կառույցների հիմնական նպատակ հռչակվեց իշխանության հետ երկրի ազատականացմանն ու ժողովրդավարացմանն ուղղված քաղաքական երկխոսության ծավալումը: Բողոքի զանգվածային ցույցերից ընդամենը 10 օր անց իշխանությունն ու ընդդիմությունը նստեցին բանակցությունների սեղանի շուրջ, արձանագրվեցին առաջին դրական արդյունքները քաղբանտարկյալների ազատ արձակման, սահմանադրության որոշ դրույթների չեղարկման, ընդդիմության գործունեության լեգալացման, ՁԼՄ-ների ազատականացման և մի շարք այլ կարևոր հարցերի վերաբերյալ: Իսկ արդեն Մ. Չավֆայի գլխավորությամբ ձևավորված ազգային համաձայնության նոր կառավարության կազմում 20 պորտֆելներից 7-ը զբաղեցրին ընդդիմադիր «Քաղաքացիական ֆորումի» ներկայացուցիչները: Սակայն իրական ուժային, ինչպես նաև օրենսդիր բարձրագույն իշխանության լծակները շարունակում էին մնալ կոմունիստների ձեռքում, ընդ որում, ինչպես նշում է Ի. Մուկը, չեխական պարադոքսն այն էր, որ կոմունիստները կողմ էին երկրի նախագահի համընդհանուր ընտրություն անցկացնելուն, իսկ ընդդիմությունը՝ Վ. Հավելի գլխավորությամբ, ընդհակառա-

²⁸ St u Сук И. Возвращение Чехословакии к демократии // "Трансформация: чешский опыт". Прага, 2006, էջ 3:

²⁹ St u նույն տեղը:

կը, կողմնակից էր, որ երկրի նախագահին ընտրի Դաշնային ժողովը: - Պատային իրավիճակից դուրս գալու յուրօրինակ ելք գտավ կառավարության ղեկավար Մարիան Չալֆան, որը, հանդիպելով ընդդիմության առաջնորդների հետ, առաջարկեց կիսել պետական բարձրագույն պաշտոնները: Միաժամանակ միջէթնիկական լարվածությունը նվազեցնելու և փոխզիջումային որոշումներ գտնելու նպատակով գործուն բանակցություններ էին ընթանում նաև չեխական և սլովակյան ընդդիմության առաջնորդների՝ Վ. Հավելի և Ա. Դուբչեկի միջև: Ըստ այդմ՝ - Դուբչեկը միաձայն ընտրվեց Դաշնային ժողովի նախագահ, իսկ մեկ օր անց երկրի նախագահ ընտրվեց Վ. Հավելը (նույնպես միաձայն): 1990 թ. առաջին ամիսներից սկսած՝ քաղաքական գործընթացները Չեխոսլովակիայում «կլոր սեղանի» ձևաչափից աստիճանաբար անցում կատարեցին խորհրդարանական հարթակ՝ հիմք դնելով խորհրդարանական ժողովրդավարության հաստատման: Իսկ արդեն 1990 թ. և 1992 թ. խորհրդարանական ընտրությունները մի կողմից ամրապնդեցին խորհրդարանական ժողովրդավարության ավանդույթները, մյուս կողմից՝ ապահովեցին Չեխոսլովակիայի խաղաղ բաժանումն ու «քաղաքակիրթ ապահարգանք»:

Այսպիսով, ժողովրդավարության երրորդ փուլի համատեքստում դիտարկելով Իսպանիայի և ԿԱԵ (Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի) վերոնշյալ երկրների ժողովրդավարության անցման փորձը, դրանք միանշանակորեն կարելի է համարել երկխոսության, քանի որ դիտարկվող բոլոր դեպքերում ժողովրդավարական բարեփոխումների սահուն ու առանց ցնցումների ընթացքը մեծապես պայմանավորված է եղել իշխանություն-ընդդիմություն քաղաքական երկխոսությանը և «կլոր սեղանների» ռազմավարությանը նախապատվություն տալով: Ընդ որում՝ քաղաքական գործընթացների բոլոր մասնակիցների կողմից երկխոսության ռազմավարության գիտակցումը պետք է համարել ոչ թե ի վերուստ տրված, այլ երկարատև պայքարի արդյունք, քանի որ և՛ Իսպանիայի, և՛ Լեհաստանի, և՛ Հունգարիայի ու Չեխոսլովակիայի պարագայում «մեծ քաղաքական երկխոսություններին» նախորդել էին բռնություններով, հարյուրավոր մարդկային զոհերով ուղեկցված քաղաքական գործընթացներ, որոնք տասնյակ տարիներով արգելափակել էին ժողովրդավարական բարեփոխումներն այդ երկրներում: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքական երկխոսության ճանապարհն ավելի հաճախ ընտրում են այն երկրները, որոնք ունեցել են իշխանություն-ընդդիմություն արմատական առճակատման դառը փորձ: Բացի այդ, քաղաքական երկխոսության ճանապարհով ժողովրդավարական բարեփոխումների իրականացումը հնարավոր է դառնում երկուստեք ավելի չափավոր քաղաքական կուրս որդեգրելու դեպքում: Ինչպես նշում է Ս. Հանտինգտոնը, ժողովրդավարացման երրորդ փուլի գործընթացների հիմքում ընկած էին բանակցություններն ու փոխ-

զիջումները: «Առանցքային քաղաքական ուժերի ու սոցիալական տարբեր խմբերի առաջնորդները բացահայտ կամ գաղտնի բանակցում էին, մշակում էին ժողովրդավարության անցման փոխադարձ ընդունելի համաձայնություններ... Ժողովրդավարացման մեծ մասի դեպքում հիմնական փոխզիջումը կարելի էր կոչել «ժողովրդավարական գործարք», որը ենթադրում էր մասնակցություն չափավորության փոխարեն»³⁰: Բանն այն է, որ այդ երկխոսությունների և բանակցությունների ընթացքում աստիճանաբար մեծանում էր մասնակիցների շրջանակը՝ պաշտոնապես կամ ոչ բացահայտ խաղի կանոնների պայմաններում իշխանության համար մղվող պայքարի մեջ ներառելով նորանոր քաղաքական ուժերի և գործիչների, որը հուշում էր հաջողության հասնելու համար պետք է որդեգրել չափավոր քաղաքական ուղեգիծ: Ըստ այդմ՝ աջ և ձախ հայացքների տեր քաղաքական ուժերը փոխադարձաբար ընդունում էին միմյանց գոյության իրավունքը: Իսկ դա, իր հերթին, նշանակում էր, որ քաղաքական պայքարում նախապատվությունը տրվում էր ոչ բռնի մեթոդներին, ինչն էապես բարձրացնում էր երկխոսության ճանապարհով սոցիալ-քաղաքական խնդիրները լուծելու հավանականությունը:

Ինչ վերաբերում է հետխորհրդային երկրների ժողովրդավարության անցման փորձին, ապա այստեղ իրավիճակը խայտաբղետ է այն աստիճան, որ քաղաքագետները դժվարանում են ինչ-որ ընդհանուր օրինաչափություններ գտնել դրանց համար, իսկ ռուսական քաղաքագիտական գրականության մեջ բացառիկ համարվող «Ժամանակակից քաղաքական ատլասում» կլաստերային վերլուծության համաձայն՝ նախկին ԽՍՀՄ երկրները դասակարգված են ինը տարբեր խմբերի մեջ³¹: Վերջերս քաղաքագիտական գրականության մեջ ընդհանրապես տիրապետող է այն մտտեցումը, որ հետխորհրդային երկրները ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի մեջ չեն տեղավորվում և ոչ մի ընդհանրություն չունեն այդ գործընթացների հետ³²: Մասնավորապես Ս. Թերին գտնում է, որ ժողովրդավարացման երրորդ ալիքն ու հետխորհրդային փոխակերպումները տարբեր երևույթներ են. դրանց միջև առկա են հինգ եական տարբերություններ՝ շուկայական հարաբերությունների առկայությունը առաջինների և դրա բացակայությունը վերջինների դեպքում, սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակները, ազգային հարցի բացակայությունը երրորդ ալիքի երկրների և դրանց բազմազանությունը հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի դեպքում, քաղաքացիական հասարակության սաղմերի առկայությունը և դրանց իսպառ բացակայությունը, միջազգային իրավիճակի տարբերությունը 1970-ական-

³⁰ Хантингтон С., նշվ. աշխ., էջ 183-184:

³¹ Տե՛ս «Политический атлас современности: Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств». М., 2007:

³² Տե՛ս Gans-Morse J. Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist and Myth of a Dominant Paradigm.// Post-Soviet Affairs, 2004, № 20/4, էջ 320-349:

ներին և 1990-ականներին³³: Այս մոտեցումն ունեն նաև որոշ հայ քաղաքագետներ, որոնց կարծիքով, տարբերությունները վկայում են նշված գործընթացների միանգամայն տարբեր բնույթի մասին, հետևաբար էական են դրանց մեջ ներգրավված երկրների և հասարակությունների առջև ծառայած խնդիրների տարբերությունները³⁴: Նախ՝ կարելի է չընդունել Ս. Թերիի մատնանշած տարբերությունները, քանի որ դժվար թե XX դարի 70-ականների Սառը պատերազմի տարիներին, երբ գործում էր երկբևեռ աշխարհակարգը, ԽՍՀՄ-ն իր գաղափարաքաղաքական ու ռազմական ողջ հզորությամբ ավելի բարենպաստ միջազգային միջավայր էր ձևավորել, քան 90-ականներին, երբ Խորհրդային Միությունը պատմության գիրկն անցավ ու ժողովրդավարացման երրորդ ալիքը նոր շունչ ու որակ ստացավ: Վիճահարույց կարելի է համարել նաև ազգային հարցի և այլ գործոնների՝ որպես անցման էական տարբերությունների պատճառանքային հիմքերի մասին դատողությունները: Մենք հակված ենք հետևելու ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի աշխարհագրության դասական՝ հանտինգտոնյան մոտեցմանն ու ԿԱԵ, ինչպես նաև նախկին Խորհրդային Միության երկրները նույնպես դիտարկել ժողովրդավարացման երրորդ ալիքի համատեքստում, ամենևին չժխտելով այդ գործընթացի փուլային տիպաբանությունների հնարավորությունն ու ժողովրդավարության անցման տարբեր գործոնների առկայությունը:

Այս առումով շատ ճիշտ են նկատում Թ. Կառլն ու Ֆ. Շմիտերը, որ ավտորիտարիզմից ժողովրդավարությանն անցնելու գործընթացները նկարագրելիս անարդյունավետ է խոսել ինչ-որ ընդհանուր պատճառանքային հիմքերի կամ գործոնների մասին, քանի որ այդ դեպքում տրամաբանորեն պետք է առաջանար նաև ժողովրդավարացման ընդհանուր կարգ կամ օրինաչափություն, որը, բնականաբար, գոյություն չունի³⁵: Այս համատեքստում ամերիկյան անցումագետները կարևորում են անցման ուղիների ընտրության հարցը՝ առանձնացնելով չորս հիմնական ճանապարհ՝ «պակտ», «բարեփոխում», «պարտադրում» և «հեղափոխություն»³⁶: Ժողովրդավարության անցման ամենաարդյունավետ ճանապարհը, բնականաբար, համարվում է պակտային համաձայնությունը, երբ քաղաքական էլիտայի իշխանական և ընդդիմադիր թևերի միջև կնքվում են բազմակողմ համաձայնագրեր, համատեղ մշակվում են ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի կայացման նոր կանոններ և ընթացակարգեր: Իսպանիայի և ԿԱԵ երկրներից

³³ Տե՛ս **Terry S.** Thinking about Post-Communist Transition: How Are They?// Slavic Review, 1993, № 52/2:

³⁴ Տե՛ս **S. Թորոսյան, Հ. Սուքիասյան**, Հետխորհրդային տրանսֆորմացիայի երեք փուլերը, երեք խմբերը և երեք հարացույցները// Հայկական քաղաքագիտական հանդես, 2014/1, էջ 20-33:

³⁵ Տե՛ս **Карл Т., Шмиттер Ф.** Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе // "Международный журнал социальных наук", 1993, 3, էջ 29-45:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

Լեհաստանի, Հունգարիայի, Չեխոսլովակիայի փորձի ուսումնասիրությունը նույնպես ապացուցում է, որ պակտային կամ «երկխոսութային» անցումը գերադասելի է: Հայ քաղաքագետ Մ. Մարգարյանը Թ. Կառլի և Ֆ. Շմիտերի տիպաբանության հիմքով ժողովրդավարության անցման գործընթացին բնորոշ անորոշություններից ազատվելու համար առանձնացնում է 4 հիմնական սցենարներ³⁷ 1. «բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ», երբ անցման դերակատարներից մեկը չունի հստակ հակակշիռ և նախընտրում է ուժային ռազմավարությունը՝ հանգեցնելով քաղաքացիական պատերազմի, 2. «հաղթողը ստանում է ամեն ինչ», որի ժամանակ բախումը թույլ է տալիս դերակատարներից մեկին մրցակիցների նկատմամբ հասնել գերազանցության և դառնալ իրադրության լիիրավ տերը, 3. «ընտրանիների միություն», երբ դերակատարներից մեկի գերակայության դեպքում անորոշությունից դուրս գալու ելք է դառնում քաղաքական գործընթացի հիմնական մասնակիցների միջև բացահայտ կամ քողարկված (լատենտ) համաձայնությունը խաղի ընդհանուր կանոնների և նորմերի ընդունման վերաբերյալ, 4. «կանոններով պատերազմ», որի դեպքում քաղաքական պայքարն ու մրցակցությունը «բոլորի պատերազմը բոլորի դեմ» վիճակից տեղափոխվում են ինստիտուցիոնալ դաշտ և ձեռք են բերում ընթացակարգային հստակ բնույթ՝ նմանվելով Ա. Պշևորսկու առաջարկած բանաձևին «արդյունքների անորոշություն որոշակի ընթացակարգերի պայմաններում»:

Ժողովրդավարության անցման տեսանկյունից ռուս անցումագետ Ն. Բարանովը արևելաեվրոպական ու հետխորհրդային երկրները բաժանում է 4 խմբի, առանձնացնելով՝ 1. անցումն ավարտած պետություններ, 2. անցման հետադարձ ընթացքը բացառողներ, 3. անցման մեջ դեռ գտնվողներ, 4. անցումը արգելափակած կամ ընդհանրապես անցում չունեցած պետություններ³⁸:

Առաջին խմբի մեջ են մտնում Վիշեգրադյան քառյակի (Լեհաստան, Չեխիա, Սլովակիա, Հունգարիա) երկրները, ինչպես նաև Լիտվան, Սլովենիան, Բուլղարիան և Ռումինիան, որոնք առավել հարմարվեցին Մեծ Եվրոպային, ինչպես նաև դրսևորեցին գործառնության ժողովրդավարությանը բնորոշ գծեր: Երկրորդ խումբը այն երկրներն են, որոնք չնայած մի շարք ցուցանիշներով հետ են մնում լիդերներից, սակայն նկատելի են էական առաջընթացներ: Այս խմբի մեջ են մտնում Լատվիան և Էստոնիան, Խորվաթիան, Մակեդոնիան և Ալբանիան: Առավել բարդ են ընթանում Մակեդոնիայի և Ալբանիայի ժողովրդավարական գործընթացները. այստեղ նկատելի են որոշակի դժվարություն-

³⁷ Տե՛ս **Մ. Մարգարյան**, Ժողովրդավարության անցման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում //21-րդ դար, 2005/4(10), էջ 126-127:

³⁸ Տե՛ս **Баранов Н.** Посткоммунистические страны: некоторые итоги трансформации // http://nicbar.ru/polit_trans_lekzia11.htm

ներ՝ կապված քաղաքականության բևեռացման, ազգային փոքրամասնությունների և այլ խնդիրների հետ: Այդ երկրներում անցումը համարվում է հետադարձը բացառող, չնայած «եվրոպական» գործոններն ավելի թույլ են արտահայտված, զարգացման աստիճանն ավելի ցածր է:

Երրորդ խմբի մեջ, որին բնորոշ են ժողովրդավարության անցման շարունակականությունն ու անցման վերջնական ելքի անորոշությունը, ներառված են Բոսնիան և Հերցեգովինան, Սերբիան և Չեռնոգորիան, Մոլդովան, Ուկրաինան, Վրաստանը, Հայաստանը, Ռուսաստանը: Այս երկրներում նկատելի են ժողովրդավարացման ձգձգման միտումներ, այդ գործընթացը «ծանրացնող» օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններ, ժողովրդավարության ցուցանիշների փոփոխական զարգացում, որոնք հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ժողովրդավարության անցումը դեռ չի ավարտվել: Այս խմբում հետնապահը համարվում է Ռուսաստանը, որը հետկոմունիստական երկրներից ամենաբարեկեցիկն ու մրցակցայինն է, սակայն ժողովրդավարության դեռ չի հասել:

Եվ վերջապես, չորրորդ խմբի մեջ են մտնում ժողովրդավարացման գործընթացներն արգելափակած պետությունները՝ որոնց թվում են բացառապես նախկին Խորհրդային Միության միջինասիական երկրները՝ Ուզբեկստանը, Թուրքմենիան, Տաջիկստանը, Ղրղզստանը, Ղազախստանը՝ դրանց հավելած Ադրբեջանն ու Բելառուսը: Եթե Ադրբեջանում ձևավորված քաղաքական կառավարման ավանդույթները կարելի է ներառել ասիական խմբի մեջ, ապա Բելառուսը միակ եվրոպական երկիրն է, որը հայտնվել է այս խմբում: Այսինքն, եթե Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների պարագայում ժողովրդավարության անցումները կարելի է համարել կայացած փաստ, ապա նախկին Խորհրդային Միության երկրների առնվազն կեսի պարագայում այդ անցումը ընդհանրապես տեղի չի ունեցել կամ արգելափակվել է վաղ շրջանում, իսկ ևս հինգի՝ այդ թվում և Հայաստանի պարագայում ժողովրդավարության անցումը դեռ շարունակվում է: Իհարկե, ինչ-որ առումով կարելի է չհամաձայնել այս տեսակետի հետ, քանի որ ոչ բոլոր դեպքերում է այն արտացոլում երևույթների իրական պատկերը: Ինստիտուցիոնալ, ընթացակարգային չափորոշիչների առումով միզուցե կարելի է համաձայնել այն տեսակետին, որ անցումն ավարտված է, բայց առնվազն ժողովրդավարության համախմբման առումով պատասխանը միանշանակ է. ժողովրդավարությունը հետխորհրդային տարածքի շատ երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում, դեռևս գտնվում է կայացման և կայունացման փուլում, իսկ այդ գործընթացի արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված է լինելու հայ հասարակության քաղաքական կյանքում երկխոսության պրակտիկայի լայնածավալ ներդրմամբ ու նոր՝ երկխոսության քաղաքական մշակույթի ձևավորմամբ:

Բանալի բառեր – քաղաքական երկխոսություն, ժողովրդավարական անցում, երկխոսության անցում, պակտային համաձայնություն, երկխոսության մշակույթ

ХАЧИК ГАЛСТЯН – Проблема политического диалога в контексте перехода к демократии. – Политический диалог рассмотрен в статье через призму демократических транзитов. В контексте “третьей волны” демократизации анализируется ситуация в странах, перешедших к демократической форме правления через “большие политические диалоги”, “круглые столы” и переговоры. Касательно постсоветской трансформации в Армении подчеркнуто, что демократия здесь находится на консолидационной стадии своего развития. Особую роль в этом процессе приобретает активное внедрение диалоговых форм политической коммуникации и формирование культуры политического диалога.

Ключевые слова: *политический диалог, демократический переход, диалогический переход, пактовое соглашение, культура диалога*

ԽՈՒՇԻԿ ԳԱԼՏՅԱՆ – The Problem of the Political Dialogue in the Context of the Transition to Democracy. – In this article, the author considers the problem of political dialogue through the prism of democratic transitions. In the context of the "third wave" of democratization analyzes the countries that have moved to the democratic form of government through a "big political dialogue", "round tables" and discussions. In the case of post-Soviet transformation, considering the experience of democratic transition in Armenia, the author emphasizes, that democracy in Armenia is in a consolidation stage of its development. And in this process becomes important active introduction of dialogue forms of political communication and the creation of a culture of political dialogue.

Key words: *political dialogue, democratic transition, dialogical transition, pact agreement, culture of dialogue*